

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KÖNYVEI:

David A. Smith és Böröcz József (szerk.): *A New World Order? Global Transformation in the Late 20th Century.*

Greenwood Press, 1995.

Böröcz József: *Leisure Migration: A Sociological Study on Tourism.* Oxford (UK), Pergamon Press, 1996.

FONTOSABB TANULMÁNYAI:

Birodalom, kolonialitás és az EU keleti bővítése. Böröcz József és Kovács Melinda (szerk.) EU-Birodalom. Tematikus blokk, Replika, 45–46.

Döntés és indoklása – avagy miként szivárog a szubsztancia a formális jogba az Európai Unió keleti bővítése kapcsán. Replika, 2001. 43–44.

Kistérsadalom-kiskapuk. 2000, 2000. 7–8. 3–15.

Térkép e táj. Az EU–magyar 'párbeszéd'. Kritika. 1998. 4. 2–9.

Amerikai anzix. Szociológiai Figyelő, 1997. 1. 176–84.

– *A kontinensek és kultúrák közti érintkezést kutatva – és az „átjárásban” közel két évtizedes közvetlen tapasztalatokat szerezve – miben látod a „globalizáció” legfőbb jellemzőit?*

– Ha világkapitalizmust értünk globalizáción, akkor az a 16. század óta folyamatosan tart. Igaz, hogy nemrégiben olyan technikák jöttek létre, amelyek révén a világkapitalizmus által keltett áramlások ma sokkal gyorsabban, hatékonyabban, s nagyobb teret átfogva mennek végbe, mint korábban. Újdonságnak inkább az tűnik, hogy a volt gyarmattartó országok, továbbá a centrum azon részei, amelyeknek nem voltak gyarmataik, most közvetlenül, saját területükön szembesülnek a mély kollektív társadalmi élmények szintjén a többségtől elütő társadalmi magatartásmódok, minták, szokások lehetőségével. A gyarmattartó állam hatékonyan tudta szabályozni a gyarmatairól való ki- és beáramlást, és sikerrel zárta el saját területét gyarmatainak nem fehér lakossága elől, egyebek mellett sikerrel tartósítva, sőt mintegy természetesként állítva be a „fehér anyaország – színes gyarmatok” distinkciót csakúgy, mint a homogén nemzetállam fantomját. Ma ez egyre nehezebb. Egyre több helyütt látunk olyan bevándorló csoportokat, amelyek, noha érzékelhetően mások, mint a többség, másságukat a befogadó társadalom érdeklődő, szolidáris, toleráns viselkedése következtében képesek kulturálisan és politikailag sikeresen képviselni a befogadó társadalomban.

– *A globális népvándorlásnak milyen hosszabb távú hatásai látszanak kirajzolódni?*

– Közismert tény, hogy a világ népessége meredek görbe szerint növekszik, nemkülönben az is, hogy a népességnövekedési ráták társadalmanként és népességcsoportonként nagyon változóak. Ez társadalomkutatóként meg emberként pusztán annyiban érdekel, hogy együtt jár a világnépesség rasszösszetételének átalakulásával. A nemzetközi demográfia egyik politikai alapküldetése ma éppen ez – noha senki sem beszél róla szívesen. A vád körülbelül úgy fogalmazódik meg némi harmadik világbeli politikus szájából, hogy az a családtervezési segély, amelyet a fejlett európai fehér országok a szegény elmaradott harmadik világbeli és nem fehér lakosságú országoknak nyújtanak, azt célozza, hogy mind kevesebb nem fehér gyerek szülessen, s ezáltal lassuljon le a világ rasszösszetételének átalakulása. Akárhogy is, az egészen közeli jövőre vetíthető tendencia szerint a világ népességarányai a rasszok szempontjából át fogják alakulni: a fehér rassz számbeli aránya csökken. Ebben természetesen semmi kifogásolható nincs – mégis, a globális rasszizmus léte és ereje miatt a politikai implikációi igen súlyosak. Olyan jelenség, amellyel jobb lenne minél hamarabb megbarátkozni az olyan sápadt arcú országban, mint a mienk.

A globalizációval kapcsolatos áramlások gyorsulásának másik eleme az, hogy növekszik a nemzetközi migráció, a munkaerő migrációja, mely annak a ténynek tudható be, hogy a tőke mobilitása nem tökéletes. Hozzá kell persze tenni, hogy a migrációnak az a sémája, miszerint az emberek „a szegényebb helyekről mennek a gazdagabb helyekre”, nagyon durva elképzelés. Az európai szélsőjobb oldali szennylapok karikatúráitól eltekintve ezt sehol sem látjuk. Sokkal pontosabb az a meg-

fogalmazás, hogy a viszonylag szegény, de nem szükség szerűen a legszegényebb országok képzetesebb, motiváltabb, vállalkozóképesebb lakóinak töredéke megy a magasabb jövedelmet biztosító országokba.

– *Miből ered az Egyesült Államok kulcsszerepe e folyamatokban?*

– A helyzetéből fakad. Az Egyesült Államok gazdagsága nagyjából a világgazdaság negyedét teszi ki. Ezen kívül kultúráját jellemzi egy Európából hiányzó, talán Amerika posztkoloniális történelméből fakadó nyitottság és világratárulkozottság, ami megkönnyíti egy amerikaiaknak, hogy viszonylag önfelelt, magától értetődő módon, a mi számunkra meglepő otthonossággal képzelje el magát a világ bármely pontján. Ugyanakkor megvan az országban az óriási tőke is, ami ahhoz szükséges, hogy bizonyos multinacionális vállalatok világszerte mozogni tudjanak. Ez egy nagy belső piacú gazdaságban, amilyen Amerikáé, jobban összejön, mint egy mégoly jómódú, ám kisebb országban.

Ez két problémát vet fel. Mennyire alkalmas az amerikai kultúra arra, hogy a globális kultúra alapszerplőjévé váljon? Az amerikai közeget bizonyos liberális tolerancia jellemzi. Kétségtelen, hogy ez a könnyed, kissé felszínes habitus alkalmas arra, hogy az emberek nem túl nagy felületen történő érintkezését lehetővé tegye. Ilyen közegben például sokkal jobban, többet és eredményesebben lehet dolgozni, az ember ugyanis azáltal foglalkozhat, amivel tulajdonképpen foglalkoznia kell, és nem azt a többszólamú, konfliktusokkal terhes viszonyrendszert kell folyamatosan menedzselgetnie, ami Magyarországon, meg egyebütt is, a munkahelyeket jellemzi. Az amerikai vállalatok külföldi jelenléte által teremtett kulturális súrlódások, konfliktusok egyik oka

ugyanakkor éppen az, hogy ez a fajta felületes érintkezésmód, amit a multinacionális vállalatok kulturális mintáinak nevezhetünk, sok helyütt nem működik, illetve nem adekvát. Ez egyébként a Magyarországon jelen lévő amerikai vállalatok némelyikénél is tapasztalható. Vagy egyáltalán nem veszik észre, hol húzódnak a konfliktusok, vagy pedig észreveszik, és elemi meglepetéssel vegyes frusztrációval élik meg, hogy a magyar munkás milyen bonyolultan képzei el egyrészt a munkahely, másrészt a munkafolyamat egészét. Mindez a legkülönbélebb kulturális félreértésekhez, egymás kölcsönös hibbantnak nézéséhez vezet.

– *Mitől ilyen eredményes az amerikai kulturális expanzió?*

– A véletlen úgy hozta, hogy ebben óriási szerepe van Hollywoodnak. A leegyszerűsítésre való hajlam, melyet immár a harmadik generáció óta ostromoz az európai értelmiség az amerikai tömegkultúrában, nyilvánvaló tény. Rendkívül idegesítő – ugyanakkor a maga terminusai szerint jól működik. Az, hogy az amerikai tartalom uralja a világot, nagyrészt a terjesztőhálózatok fölötti gazdasági ellenőrzésnek tudható be: azon múlik, ki az, akinek elég pénze és erőforrása van ahhoz, hogy a megfelelő műholdakat elhelyezze az égbolt megfelelő pontján, és betérítse a földfelszín különböző, általa forgalmazott tartalmakkal. Mivel a médiumüzlet lényege, hogy a terjesztő a nézők figyelmét adja el a hirdetőknél, a bevetés, a szoktatás és az addikció a sztenđerizált kultúratejesztés elemi technikája. Fontos, hogy a hordozott tartalom minél egyszerűbb, minél könnyebben fogyasztható legyen.

De nemcsak ezzel magyarázható az amerikai hegemónia. Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy valóban van valami az amerikai kultúrában, különösen a tö-

megkultúrában, ami alkalmasabbá teszi a világban való terjedésre. Ezenkívül, azt hiszem, van valamiféle érdekessége magának Hollywoodnak is, ahol az elmúlt 10-15 évben megjelent a másság képviselője. Olyan formában, amire talán erős volna azt mondani, hogy tisztelettel viszonyul a másság bizonyos formáihoz, de valamilyen értelemben mindenképpen elfogadja. Nehéz ma már olyan hollywoodi sikerfilmet mondani, ahol ne fehér és fekete szereplők együttműködéséből jönne létre a jó előírásos győzelme, akár a lehető leggiccsesebb módon is. Ha választanom kellene olyan giccs között, amely ilyen mintákat közvetít, meg aközött, amelyben mindig a derék fehér ember arat győzelmet a gonosz fekete fölött, akkor én habozás nélkül az előbbi választom.

– *Ilyen feltételek közepette hogyan maradhat fenn a kulturális sokféleség? Milyen lehetőségei vannak a magyar kultúrának?*

– Ma jól látszik Hollywood és egyáltalán az amerikai tömegkultúra uralma a kulturális globalizációban, de egyáltalán nem szükségszerű, hogy ez továbbra is így legyen. A médiatechnika változik, megjelent például a tartalom decentralizálódásának tendenciája, amely az internetszolgáltatás decentralizációjában érhető tetten: ahogy az eszközök és a programok ára csökken (még-hozzá zuhanásszerűen), egyre inkább mód lesz arra, hogy mondjuk, bármelyik magyarországi, kirgiz vagy más országbeli műszaki főiskola honlapján is a legösszetettebb tartalmak jelenjenek meg. Ez hosszabb távon olyan átalakulást idézhet elő, hogy többé nem egy meghatározott ízlés uralma lesz jellemző, hanem több ízlésdialektus él egymás mellett a világban. Különösen izgalmas és kiélezett lehet majd az ízlésdialektusok versenye és egymásra hatása akkor, amikor a mozgókép is olcsón és jó minőségben lesz elérhető az interneten.

Ahogy a 19. századi kapitalizmus nem számolta fel a magyar vagy a francia kultúrát, ugyanúgy a mai globalizáció sem fogja. Ami kissé zavar itthon, az inkább az ironikus távolságtartás és az ellenállás háttérbe szorulása a globalizáció által kínált kulturális sémákkal szemben. Nehéz persze a helyzet, hiszen az általam áhított ironikus távolságtartás mögött is kellene valamiféle intézményrendszer, amely lehetővé tenné az alternatív kulturális magatartásokat és értékeket. Ez pedig ma Magyarországon rendkívül nehéz politikai kérdés.

A hollywoodi giccs uralma nyugat-európai nézőpontból kifejezetten káros és aggasztó. Az én problémám ezzel csupán az, hogy végül is az erre adott európai válaszok némelyike egy új, európai magasabbrendűség-retorika létrejöttéhez vezet, amivel már komoly bajok vannak. A másság elfogadására vonatkozó attitűdjei ennek a bizonyos, úgy mond „európai” alternatívának nem kimondottan rokonszenvesek. Mi például csak igen feltételes módon és a körülmények szerencsés összejátéka esetén tartozunk bele.

– Ez felveti az „európaiság” általános kérdését: hogy mit jelent ez, és kik vagyunk ehhez képest.

– Az alapkérdés, hogy milyen mintákat tesz lehetővé az európai mentalitás a mássággal szemben. E tekintetben rendkívül hasznos az orientalizmus fogalma, amellyel Edward Said a 19. századi európai társadalomtudományoknak a Közel-Kelettel kapcsolatos mentalitását írja le. Orientalism című könyvében leírja, hogy a másság egzotikumként való megragadása durván leegyszerűsített formát ölt az európai tudás rendszerében. Mindez jól illeszkedik a gyarmati beszédmód követelményeihez, azonban – a gyarmati múlt hiánya miatt – csak viszonylag erőltetett módon alkalmazható a mi ré-

giónkra. „Európának” kétféle másságfogalma van: egyrészt a minőségi másságé, mely szerint a „Nyugat”-ként értelmezett Európát eleve más fából faragták, mint a rajta kívül lévő világot. Megjelenik másrészt egy hierarchikus, mennyiségi másságfogalom is, s ez is jól kivehető a felvilágosodás óta. Ennek tárgyai lennének mi, pontosabban az a valahol a német kultúrkör keleti határán elinduló lejtő, amelyen az anyagát tekintve a nyugat-európaival azonos, ám annál gyengébb kiadású kultúrák helyezkednek el. Minél többet olvasom az Európai Unió vezető politikusainak illetve központi apparátusának az úgynevezett keleti kiterjesztésre vonatkozó nyilatkozatait, annál több erre emlékeztető elemet vélek fölfedezni bennük.

– Az ilyesfajta „orientalizmus” mennyire játszik bele az EU-bővítést halogató döntésekbe?

– Az Európai Unió bővítése körüli vitát hiba volna önmagában, kizárólag kulturális jelenségként szemlélni. Adva van a világgazdaság, amely a hidegháború összeomlása óta egyre világosabban hárompólusú. Egyik pólusa Észak-Amerika központtal működik, a másik valahol Nyugat-Európában található, és létezik egy harmadik is, amely Japán központtal a Távolság-Keletet foglalja magában. Ez egy háromszereplős stratégiai játszma. Mindhárom pólusnak megvan a maga hátszaga, s a hátszág és az adott helyi központ közötti viszony mindhárom esetben ugyanolyan: a magas tőke megtérülésű, magas jövedelmet biztosító, nagy társadalmi biztonságot garantáló központtól függ egy olyan térség, amely sokkal alacsonyabb jövedelmet és tőke megtérülést biztosít, s így jóval bizonytalanabb létfeltételeket kínál az ott élő emberek számára. Ebben az értelemben az Európai Unió nem más, mint jól átgondolt kollektív

stratégia arra, hogy a középpontjában levő gazdálkodó szervezetek, elsősorban a nagyvállalatok jövőjét hosszabb távra biztosítsák Nyugat-Európa belső egységének, illetve külső perifériájának megteremtése révén. Az unió és tagállamainak minden megnyilvánulása arra utal, hogy e szervezet elsősorban a tőkemegtérülés gyorsaságát és hatékonyságát tartja szem előtt. Ebben az értelemben tehát jelentős félreértés a mi európai identitásunkat ráaggatni erre az elképzelt európaiságszentélyre, mert ez nem az. A kulturális másság retorikája, az érdektelenség és a lekezelés tehát mintegy kapóra jön a meghatározott, függőségteremtő gazdasági stratégiát artikuláló nyugat-európai gazdasági érdek és politikai akarat számára.

– Ebből a perspektívából milyennek látszik Magyarország és az EU kapcsolata?

– Ha a régiónk és az EU közötti kapcsolatban a „siker” fogalmát úgy definiáljuk, hogy nagy mennyiségben álljon rendelkezésre jól képzett, fegyelmezett, viszonylag jó egészségben élő, olcsó munkaerő, területileg közel az EU-hoz, akkor nagyon nagy esélyt látok a „sikerre”, ugyanis pontosan ez az a rendszer, ami előállt. A jelenleg tagságra pályázó tíz egykori szocialista ország, plusz a három földközi-tengeri pályázó közös jellemzője az, hogy gazdaságilag már kiválóan integrálódtak a nyugat-európai kapitalizmus termelési és fogyasztási rendszerébe, csak (egyelőre?) nem fogadták el őket egyenrangú partnerekként az EU politikai döntéshozó és társadalmi rendszerében. Emiatt nem részesülnek az EU különféle fejlesztési szubvencióiból sem. Így például a magyar munkaerő ára körülbelül ugyanakkora töredéke az EU-átlagnak, mint 1989 előtt, miközben a magyar gazdaságban föllelhető tulajdon túl-

nyomórészt külföldi kézbe került, vagyis az e tőke értékesülése során termelt hozadék nem a magyar társadalmon belül jelentkezik.

– Milyen kiút kínálkozik ebből a helyzetből?

– Többféle kimenetelt lehet elképzelni ebben a helyzetben. Ha a jelenlegi legesélyesebb pályázók valamikor bekerülnek az Európai Unióba, akkor nyilván makroszerkezeti átalakulás megy végbe: azok a gazdasági viszonyok, amelyek ma Magyarországot jellemzik, jobbra a tőlünk keletre és délre elhelyezkedő országokban lesznek majd tapasztalhatók, ott játssza majd az EU-tőke azt a szerepet, amelyet most nálunk játszunk. E tekintetben technikai részletkérdés, hogy hol húzódik az Európai Unió keleti határa. A magyar társadalom, s különösképpen a munkavállalók szempontjából viszont viszont élet-halál kérdés. Ugyanakkor az sem közbűs, hogy politikailag meddig tartható a jelenlegi helyzet, nevezetesen az, hogy a magyar munkavállaló és fogyasztó kiválóan integrálódott az európai piacba – csupán a vele járó jogokat és jövedelmet nem élvezheti. Ez politikai folyamat. E tekintetben a felvételre pályázó állam fő szerepe az, hogy féken tartsa saját lakosságát, és folyamatosan képes legyen ígéreteket tenni arra, hogy belátható időn belül várható az uniós csatlakozás. Ezért kényszerülnek arra valamennyi pályázó ország politikussai, hogy az összes lehetséges alkalommal azzal a kívánsággal-könyörgéssel forduljanak az EU fanyalgó-szabadkozó képviselőihez, hogy legalább konkrét csatlakozási időpont megjelölésével tegyék elviselhetővé az „átmeneti” EU-n kívüli időszakot.

Az EU-n belül eközben korszakos változások mentek végbe. A szegényebb tagországok, így Írország vagy Portugália, óriási lépésekben közelítik meg életminőség

tekintetében a gazdagabbakat. A felvételre várakozók számára a bökkenő csak az, hogy a jelenlegi politikai retorikából képtelenség kihámozni, hogy ugyanolyan, nagyjából hasonló, vagy kimondottan rosszabb feltételekkel fogják fölvenni a néhány szerencsés kelet-közép-európai pályázót, ha és amikor erre sor kerül. Márpedig ez az EU-bővítés egyetlen fontos kérdése. Egyébként az a benyomásom, hogy az EU-társadalmak közvéleménye, de még értelmiségük és politikusaik jelentős része sem tud rólunk szinte semmit, s így, mintegy a biztonság kedvéért a lehető legrosszabb analógiák szerint gondolkodnak mind a régiókról, mind pedig Magyarországról. Úgy tűnik, csaknem teljességgel kívül vagyunk a nyugat-európai társadalmak figyelemkörén, ez pedig hátrányunkra válik, mert ha tudnák rólunk azt, amit tudhatnának, akkor jobban éreznék, hogy milyen hasonlóságok állnak fenn köztünk, és nem éreznének ilyen mértékig idegennek bennünket.

– A globális folyamatok miként befolyásolják ezeket az európai folyamatokat?

– A közeljövő jellegzetessége a világgazdaság centrumának hárompólusúvá válása, és a pólusok közötti verseny éleződése lesz. Ez a verseny minden bizonnyal erősödni fog, s ebben a régióknak eléggé meghatározott, fontos szerepe van: mi szállítjuk az olcsó, jól képzett munkaerőt a világgazdaság centruma számára. Egyébként mindig is ez volt a félperifériás közép-európai kapitalizmus egyik jellegzetessége.

Ami pedig a vilárendszer egészét illeti, elég nyilvánvaló, hogy valamilyen nemzetállamok fölötti uralmi rendszer nélkül a stabilitás nem tartható fenn. A Világkereskedelmi Szervezet, a Beruházásvédelmi Egyezmény, a Világbank, az IMF és a különféle egyéb

szupraállami szervezetek átalakulása és pozíciókereső magatartása mind-mind valami ilyesmi kialakulása felé mutatnak. A második világháborút követő időszakban a hidegháború töltötte be e globális stabilitásteremtő szerepet. Hogy mindez milyen formát ölt most, a hidegháború elmúltával, azt nehéz megjósolni. Az mindenesetre egyértelmű, hogy a katonai hegemonia Észak-Amerikáé. A 21. század egyik fő kérdése szerintem az lesz, hogy a katonai ütőképesség, vagyis a közvetlen fizikai kényszerre való képesség hogyan oszlik el a világban a három centrum között, s hogy ezek milyen eszközökkel, milyen hatalmi technikákkal tartják majd kordában saját perifériáikat. Egyébként talán ez ad esélyt a kelet-közép-európai országok EU-tagságára. Ugyanis könnyen elképzelhető, hogy a teljes jogú EU-tagság megadása olcsóbb, s így geopolitikailag vonzóbb megoldás az EU számára, mint a jelenlegi lebegtetés folytatása, vagy éppen az éles szembenállás, ami jelentős katonai erő közvetlen alkalmazását igényelné.

– Mi történik a világ többi részével, azzal a kétharmaddal, amely a magyarországi, vagy akár az itt elképzelhetőnél is sokkal rosszabb életkörülmények között vegetál?

– Eddig az Észak úgy alakította e viszonyt, csak a saját ő feltételei szerint lép kapcsolatba a Dél társadalmaival, s akkor, amikor az neki kedvező. Ennek most vége. A világ összeszűkülése, az áramlások felgyorsulása miatt ez a stratégia nem lesz tartható. A változásoknak két szélsőséges változatát képzelhetjük el. Az egyik, hogy kialakul egy minden eddiginél nagylelkűbb és nagyszabásúbb globális újraelosztási rendszer, amelynek segítségével a világ legszegényebb államainak polgárait és a társadalmait valahogy kihozzuk a leírhatatlan nyomorúságból, amelyben jelenleg élnek. Hogy ez az

ismert technikai feltételek között miként lehetséges – még hozzá úgy, hogy közben lehetőleg ne irtsuk ki a föld élővilágát –, senki nem tudja. A másik alternatíva, hogy marad minden a régiben, vagyis a gazdagság-szegénység éles globális szembenállásának logikájában gondolkodunk. Csakhogy az áramlások új dimenziói miatt ehhez egy minden eddiginél magasabb kínai falat kell emelni Észak és Dél között. Kulcskérdés, hogy mind a globális újraelosztás elképzelése, mind pedig egy ilyen új, Észak–Dél közötti hidegháború (vagy akár „valódi” háború) a korábbinál jóval nagyobb és a világ fölött intenzívebb ellenőrzést gyakorló, végső soron globális szervezeteket tesz szükségessé. A globális újraelosztás mai tudásunk szerint nem képzelhető el globális állam nélkül. Ha képesek volnánk arra, hogy elképzeljük, milyen is volna egy globális újraelosztó rendszer, és arra is volnának megvalósítható ötleteink, hogyan hozzuk létre, s miként tegyünk demokratikussá egy hat-hétezer nyelven beszélő, hat-hétmilliárd állampolgárt magában foglaló politikai rendszert, akkor maga az újraelosztás nem volna lehetetlen. A nemzetközi statisztikák, így az ENSZ Fejlesztési Szervezete Évkönyvének adatai szerint az egy főre jutó világ-GDP majdnem eléri a mai magyarországi értéket. Ez pedig, mindannyiunk közös tapasztalatai szerint, viszonylag élhető körülményeket biztosít. Vagyis nem amiatt utópikus a globális újraelosztás gondolata, mert nem áll az emberiség rendelkezésére elegendő anyagi eszköz, amivel méltó szinten és módon elláthatná saját magát. Utópikussá a politikai nehézségek teszik: az a gondolat, hogy Svájc, Japán vagy Beverly Hills lakossága békés meggyőzés hatására feladja a jelenlegi 30-35-40 ezer dolláros egy főre jutó GDP szintjén megvalósuló életmódját, és csatlakozik a Margit körút lakosságának életszínvonalához.